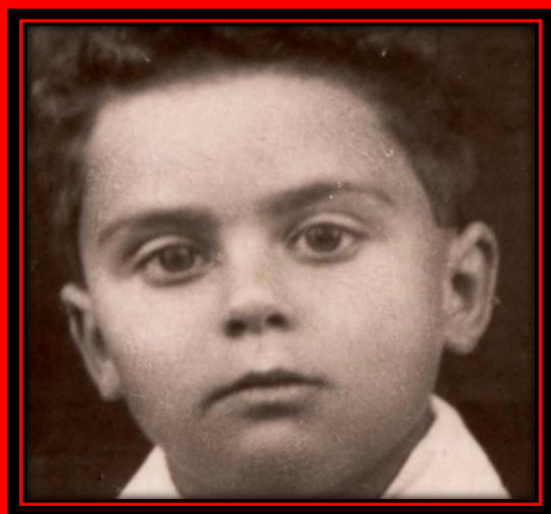

Михайло Гутор

КРАХ

**в історії єврейських громад: Ганнополя, Городка,
Дунаївців, Минківців, Старокостянтинова.**

**Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр»
Київ-2025**

Передмова

У 1933 році до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, який затвердив у країні націонал-соціалістичний режим. Цей режим ґрунтувався на нацистській расовій доктрині, згідно з якою німці – "арійці" належать до вищої раси, а євреї вважалися Untermenschen – недолюдьми.

У виявлених після закінчення війни документах зазначено, що остаточною метою Гітлера було повне знищення всіх євреїв у всьому світі. Для виконання цього плану євреї були зігнані в гетто, були організовані трудові, концентраційні табори і табори знищення, в які доставлялися євреї; нездатних трудитися вбивали відразу, решта була приречена на смерть від голоду і хвороб.

За роки війни нацисти знищили близько 6 мільйонів євреїв, з них півтора мільйона дітей, що становило приблизно третину загальної чисельності євреїв в усьому світі в той час. Планомірне знищення євреїв не можна назвати просто актом геноциду, настільки безпрецедентним воно було за масштабами, опрацьованості і реалізації. Це була спроба знищити цілий народ, де б не перебували його представники. Саме тому геноцид єврейського народу в роки війни отримав назву – Голокост (англ. Holocaust – «всеспалення»).

В історії Голокосту увиразнюють 4 основні етапи:

1933-1938 – початок відкритої державної антисемітської пропаганди в Німеччині, т. з. «Нюрнберзькі закони», згідно з якими євреї не вважалися громадянами Третього рейху, послідовна та поступова дискримінація євреїв Німеччини в усіх сферах соціального життя. Від 1938 антисемітська політика поширювалася на єврейські громади Австрії та Чехословаччини. Завершальна подія цього етапу – загальнонімецький єврейський погром («кришталева ніч»);

1939-1941 – фізичне переслідування єврейських громад Європи, переміщення євреїв у міські концтабори. Заохочення вбивств євреїв у Польщі, Німеччині, Австрії, Франції, Нідерландах та інших країнах;

1941-1943 рр. – реалізація гітлерівського плану суцільного знищення єврейського народу під евфемізмом «остаточне розв'язання єврейського питання» у формі масових розстрілів у спеціально відведених місцях, у гетто, розстрілів та отруєння газом у таборах смерті Аушвіц, Треблінка, Белжець, Собібор, Майданек, Хелмно;

1943-1945 – продовження знищення євреїв у таборах смерті. Ліквідація гетто. Приховування нацистами наслідків Голокосту.

Ганнопіль¹

Адміністративна будівля Ганнопільської громади. 1921 р.²

Ганнопіль (колись — містечко Аннопіль, пол. Annopol, до 1761 року — Глинники) — село, центр Ганнопільської сільської територіальної громади Шепетівського району.

Перша писемна згадка про осаду Глинники, на землях якого згодом виникло містечко Аннополь, відноситься до 1542 року. Згадується це поселення в зв'язку із розділом земель князя Костянтина Острозького, за яким установлено межі «третини» володінь Беати Костелецької і «двох третин» її доньки Гальшки. Оскільки Костянтин Острозький помер 1530 року, то можна зробити висновок, що Глинники існували ще до того часу.

Колись ця оселя називалася Глинники, а частина містечка, за ставом, ще й тепер так називається. Згідно з поділом князів Острозьких (Януша) Івана й

¹ Annopol // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1880. — Т. I. — S. 39. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_I/39; Annopol 3.) A. (ob. t. I, 39), dawnej Hlinniki, mstko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wiek», 1900. — Т. XV, cz. 1. — S. 33—34. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XV_cz.1/33; О. Цинкаловський // Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник — від найдавніших часів до 1914 року. — Т. 1. — Вінніпег, 1986. — С. 57-58. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/887/file.pdf>; Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Т. 2: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский / Составил Н. И. Теодорович. — Почаев, 1889. — с. 681-683. — 696 с.

² URL: <https://commons.wikimedia.org/wiki/>

Олександра у 1602 р. с Глинники перейшло до кн. Олександра Острозького — воєводи волинського, а від нього — до Яблоновських. Від імені Анни Чапличівни названо містечко Аннополем і в 1761 р., на підставі привілею заложено тут Яблоновським містечко, побудовано ринок і великий палац, а при ньому розкішний парк з алеями і статуями, муровану греко-католицьку церкву. Коли у 1821 р., в м. Острозі згорів єзуїтський монастир, де мав свою резиденцію єпископ Романовський Степан, переніс він волинську православну семінарію до палацу в Аннополі.

При місцевому костелі до 1832 року існував колись кармелицький монастир. Перед 1832 р. містечко належало до Ленцевичів, а потім від них перейшло до Олексія Уварова.

У містечку, яке нараховувало 2000 жителів, переважно євреїв, була дерев'яна синагога, паровий плин, фабрика простого селянського сукна і церковно-приходська школа.

В 1911 р. в Аннополі було 2463 жителів, Волосне управління, міщанська управа, земська поштова станція, однокласна школа, Земська лікарня, притулок для селян, 2 акушерки, аптека, 48 крамниць і 6 заїзних домів, гуральня.

Навесні 1920 року село стало ареною запеклих боїв будьонівців проти польських військ. У липні того ж року Перша кінна армія вибила польські війська з села. Семен Будьонний особисто провів деякі заходи зі встановлення радянської влади в селі³.

В 1921 р. Аннопіль належав до князів Четвертинських. Дворів було 214, в містечку і присілках було 1671 православних, 222 римо-католиків і 1970 євреїв.

Аннополь був розташований на перехресті торговельних шляхів: Острог — Новоград-Волинський і Славута — Корець. Це сприяло його швидкому заселенню, особливо єврейським торговим населенням. На лівому березі річки виникло торгово-ремісничє містечко з єврейським, польським та українським населенням. Виникли кустарні майстерні, єврейська суконна фабрика, два шкіряних заводи, паровий млин, трактир. 11 разів на рік відбувався ярмарок, а базари — щосереди. Торгували хлібом, худобою, ремісничими виробами.

1929 року створено два товариства по спільному обробітку землі. Наступного року на їх базі створили 2 артїлі: імені Леніна та імені Дзержинського. Під час їх створення селян примушували вступати до колгоспу силою. Того, хто відмовлявся, чекали арешт і розкуркулення. Збереглося понад 90 актів усупільнення майна, датованих 1930—1931 рр., які свідчать, що під час масової колективізації в колгосп об'єдналися люди зовсім різного майнового стану. Це призводило до байдужого ставлення до суспільного майна і, як наслідок, до низької продуктивності праці.

Аннополь був окупований німецькими військами 7 липня 1941 року.

³ Борьба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 — декабрь 1920 гг). Сборник документов и материалов. — 1957. — С. 109. (рос.)

У синагозі Аннополя, 1910-ті роки.⁴

5

Єврейська громада⁵

У 1784 році в Аннополі проживало 215 євреїв, в 1847 р. – 1626, в 1897 р. – 1812 (82%), в 1923 р. – 1008, в 1926 р. – 1278 (67,4%), в 1931 р. – 1280 євреїв.

У 1890 в А. були синагоги, єврейська богадільня.

У 1910 – 1916 рр. підпільно діяли гурток бундівців та сіоністська група.

У 1920—1934рр. рабином Аннополя був Арон-Урі-Лейб Климнович. Діяли 5 синагог, чотирирічна школа з викладанням на ідиші, до якої дітей не змушували писати по суботах.

У 1925 р. засновано єврейський Союз кустарів-одноосібників.

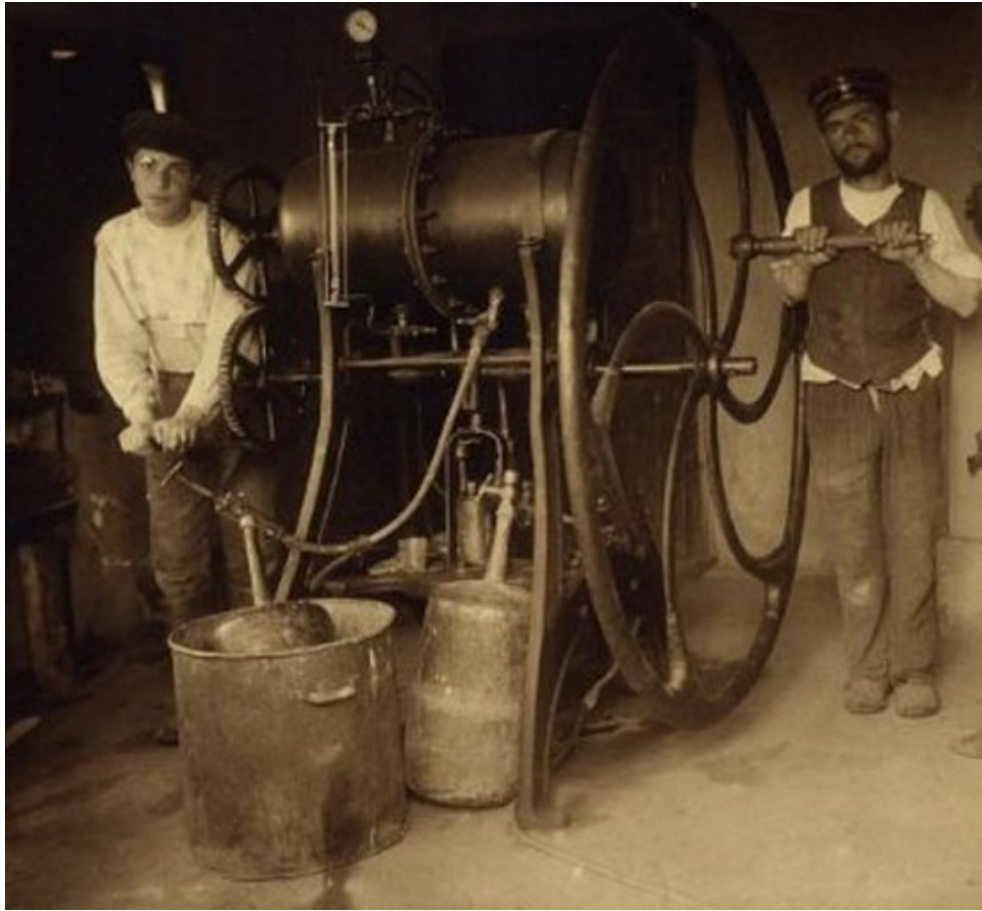
Серед євреїв Аннополя у середині 1920-х рр. було: 175 робітників, 45 службовців, 123 одноосібники, 232 бідняка-селянина, 458 середняків, 3 заможних, 22 представники духовенства. В Товаристві землеустрою єврейських трудящих – 110 членів. Була єврейська хата-читальня.

У 1931 році в А. була створена єврейська національна сільрада.

⁴ Світлина етнографічної експедиції С. Ан-ського. URL: <https://jewua.org/annopol/>

⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16 томов. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 2.. Алмогады — Арабский язык (1908) – С. 596. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom02_1908__ocr.pdf; ПЕЭ <https://web.archive.org/web/20160304104008/http://rujen.ru/index.php/%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%9E%D0%9F%D0%9E%D0%9B%D0%AC>

У Ганнополі поховані одразу два досить значних у хасидському світі цадики – Дов Бер з Межеріча, другий лідер хасидського руху та послідовник Ісраеля бен Еліезера (Баал Шем Това), а також учень Дов Бера – Мешулам Зуся з Ганнополя.

Єврейські робітники в Аннополі, 1910-ті роки.⁶

Хасидські джерела⁷ стверджують, що Дов Бер до зустрічі з Баал Шем Товом був дуже похмурою людиною, але прийнявши філософію хасидизму вже у зрілому віці, зміг суттєво змінити і свої внутрішні якості та настрої.

Дов Бера називали «магід» (у перекладі з івриту – «проповідник»), а іноді «Великий магід» – в цьому відображена вся сутність його життя.

Дов Бер був обраний головою всіх хасидів після смерті Баал Шем Това у 1760 році і ще 13 років, до своєї смерті, займав цю посаду.

Вважається, що саме завдяки Дов Бери (ім'я у поєднанні івритом та їдишом означає «Ведмідь») хасидизм набув популярності на теренах Східної Європи.

Дов Бер був останнім єдиним лідером хасидів – після нього відбувся розкол на різноманітні напрямки та течії під керівництвом його нащадків та учнів (найбільш відомі – Менахем Мендл з Вітебська, Елімелех з Лежайська, Шнеур Залман із Ляд).

Мешулам Зуся ж, інший цадик, був менш масштабною, хоча і знаковою фігурою, в хасидизмі. Він був учнем Дов Бера і після смерті останнього

⁶ Світлина етнографічної експедиції С. Анського. URL: <https://jewua.org/annopol/>

⁷ Дов Бер из Межерича. ЭЕЭ. URL: <http://www.eleven.co.il/article/11450>; Елі Візель. Магід з Межеріча // Розсіпані іскри. URL: <http://chassidus.ru/library/wiesel/magid.htm>

залишився жити в Ганнополі. Його біографи вказують на схильність праведника до екзальтації⁸ та аскетичний спосіб життя. Ідея максимального прояву власного призначення (звісно, у служінні Всевишньому) – одна з найважливіших для життя цього праведника. Наприклад, саме Мешуламу Зусі приписують таку фразу: «Коли постану я перед Небесним Судом, то мене не питатимуть: “Зуся, чому ти не був Авраамом, Яковом чи Моше?”. Мене питатимуть: “Зуся, чому ти не був Зусею?!”»⁹.

Поховання Дов Бера в Ганнополі.
Світлина А. Марченко, червень 2017 р.

Поховання Зусі Мешулама в Ганнополі.
Світлина А. Марченко, червень 2017 р.

7

**Дитячий садок Аннополя, його називали «єврейським»,
бо більшість дітей були євреями. 1939 р.¹⁰**

⁸ Рав Александр Кац. Реб Зюша из Аннополя. URL: https://toldot.ru/rabbanim/rabbanim_16535.html

⁹ Там само

¹⁰ Світлина з книги Гошкіс Д. І. Незагоєна рана. Незаживающая рана. Bleeding wound. – Славута; Нетішин; Ізяслав: Шепетівська міжрай. друк-ня, 1996. – 128 с

Голокост¹¹

Містечко Ганнопіль було окуповане нацистами на початку липня 1941 року. Нова влада швидко набрала поліцаїв з місцевих жителів, повсюдно встановлювала «німецький порядок». Очолив поліцію місцевий німець Зачик, що працював на спиртзаводі.

У перші дні окупації сільська управа Ганнополя зобов'язала всіх євреїв нашити на верхній одяг жовті шестикутні зірки Давида, щоб легко можна було відрізнити єврея від неєврея. Поліцаї забороняли українцям і полякам спілкуватися з євреями.

28 липня 10-й піхотний полк СС зі складу 1-ї мотопіхотної бригади СС у ході акції знищення, на південь від дороги Рівного-Звягель, розстріляв 200 євреїв у Аннополі¹².

Згадує жителька села Рудь А.М.: *«Я пасла свині за селом. Бачила, як гнали євреїв. За селом у рові їх розстріляли. Під вечір односельці підводами везли вбитих у село. Вони були накриті, але видно було де руку, де ногу, що звисали з підвід. Це, можливо, єдиний випадок, коли фашисти дозволили родичам поховати вбитих на цвинтарі. В останні дні липня в Ганнополі було вчинено нову криваву акцію над єврейським населенням, євреїв-чоловіків примусили копати три ями. (Це відбувалось у кар'єрі цегельного заводу на околиці села, поряд з лікарнею). Розстрілювали по 15 чоловік, німців для розстрілу в строю також стояло 15. Остання група євреїв стала тікати в поле, розбіглася, їх постріляли і знесли в яму»*¹³.

Після війни останки розстріляних перезахоронили на єврейському цвинтарі села, на братській могилі встановили пам'ятник.

Славутська районна управа постановила: 6 вересня 1941 року накласти на єврейське населення Ганнополя контрибуцію в сумі 80 тис. крб. Восени 1941 року в селі Ганнопіль нацисти створили гетто на території компактного проживання євреїв. Сюди доставили сім'ї із сіл Великих Скнит, Малих Скнит та інших. З села Довжки пригнали 16 осіб. Згадує Рудь А.М.: *«До мамі підходили єврейські дівчата з гетто, просили хліба і сала, казали, що в гетто більше не повернуться, будуть тікати»*.

Жителі села пам'ятають Соню Бідер, яка втекла з гетто і переховувалась у Ріпи Параски і Ріпи Марка. Привела її в цю сім'ю Добринчук М.Ф. Ризикуючи власним життям, українська сім'я врятувала дівчинку. Бідер-Кічмар Софія Семенівна вступила у партизанський загін ім. Кармелюка. Після закінчення війни неодноразово бувала в селі Ганнопіль, провідувала могилу своєї рятівниці.

В березні 1942 року всіх євреїв з Ганнополя відправили у Славутське гетто. Основна маса людей йшла пішки, матері несли маленьких дітей. Дозволено було взяти з собою коштовності, гроші і ручні клунки. Старих і калік везли на підводах. Надвечір колона цих смертників у супроводі поліцаїв прийшла у

¹¹ Уряднікова М. Винищення євреїв Славутського району в період німецької окупації. URL: <https://naub.ua.edu.ua/vynyschennya-jevrejiv-slavutskoho-rajonu-v-period-nimetskoji-okupatsiji/>

¹² Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. – С. 13. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

¹³ Фонди Славутського державного історичного музею (СДІМ). Спогади Рудь А.М.

Славуту¹⁴. Дані про кількість розстріляних по дорозі різна: від 7 до 10 осіб. Всього гнали 50 осіб.

Останні євреї з Аннополя та навколишніх сіл були вбиті в Славуті разом з місцевими євреями та євреями з Берездова та Красностава 26 липня 1942 року під час знищення гетто.

Такий трагічний кінець єврейської общини села. В живих залишилися одиниці.

У 1944 році Державна комісія, що розслідувала злочини нацистів на території району, склала неповний список загиблих. У списку є тільки прізвища та імена глав сімей і вказано кількість загиблих членів сім'ї. Їх по цьому списку 815 осіб. Опитуванням очевидців, родичів загиблих, по документах реєстрації новонароджених у 1921–1941 роках вдалося згодом уточнити імена 356 загиблих.

Братська могила розстріляних євреїв. Ганнопіль, 2017 р.

¹⁴ Там само.

Ратуша в Городку-Подільському. 1930 р.¹⁶

Городок (раніше — Городок-Подільський) — місто, центр Городоцької міської територіальної громади Хмельницького району.

Історики стверджують що назву місто отримало, коли литовський князь Федір II Коріатович передав кілька населених пунктів шляхтичу Бедриху (Бедришку¹⁷) з роду Свірчів. Звідси нібито й назва — Бедрихів Городок. В актах XV ст. поселення зустрічається під назвами Городок, Грудек-Подольські (Gródek Podolski), Грудок і Новодвор.

Перша писемна згадка датується 1362 роком, коли Литва розгромила татар на р. Сині Води і підпорядкувала Поділля з його містами та селами своїй владі. Однак у «Литовському літописі», де описуються ці події про Городок не

¹⁵ Gródek (12), miasto, pow. kamieniecki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1881. — Т. II. — S. 818. (пол.) — S. 818—819; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.] / Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. — Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2. — С. 428. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/euii033.htm>; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo podolskie, t. 9. Wrocław—Warszawa, 1995.; Енциклопедія історії України: Додатковий том. — Кн. 1: А–Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2021. - 773 с.. URL: http://www.history.org.ua/?termin=gorodok_misto_khmeln_r_nu_khmelnyskoji_oblasti

¹⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

¹⁷ В. Михайловський. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві — 1394 pp.): соціальна структура князівського оточення // Український історичний журнал. — К. — 2009. — № 5 (488) за вересень-жовтень. — 241 с. — С. 39. URL: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2009/5/3.pdf>

згадується. Дехто з істориків схильний вважати за дату заснування Городка 1392 рік. В будь-якому випадку найдавніша назва міста – «Новодвір» (1456 р. – вперше згадується в писемних джерелах). З кінця XV і до першої чверті XVI ст. містечко належало Новодворським; з середини і до кінця XV ст. — переважно «генералу» Миколаю Гербурту та шляхтичу Яну Свірчу; протягом двох століть (з короткими перервами) — XVII та XVIII — магнатам Замойським, першу чверть XIX ст. — барону Гейсмару (майже точно можна сказати, був з іудеїв).

Як і більша частина Поділля, з 1672 по 1699 р. місто належало османам, було сильно спустошене. Хто міг – втік, тому після Карловицького трактату Замойський мусив заселяти свій подільський Гродек мазурами з-над Вісли. Так і повелося: Городок був і залишається оплотом подільського католицизму.

За королівською грамотою 1786 року Городок-Подільський отримав права міста. У цей час серед його мешканців переважали католики, діяли два костели, один монастир і церква св. Георгія Мученика. Населення ж в основному займалося землеробством, хоча існували й ремісничі цехи: гончарів, чинбарів, свічкарів, кравців. Кінець XVIII ст. став переломним для Поділля загалом і Городка зокрема.

Ринок в Городку-Подільському. 1930 р.¹⁸

Після третього поділу Польщі Правобережна Україна до Збруча відійшла до Росії. І, як і в більшості прикордонних містечок, у Городку спостерігається ріст єврейського населення. На початку XX ст. воно вже переважало за кількістю

¹⁸Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

і православних, і католиків. За історичними даними, у цей час у місті проживали 1842 особи православної віри, 2688 — католицької і 3325 — юдейської.

На початку XX ст. Городок став переважно промисловим. Тут діяло 23 заводи, з яких половина випускала продукцію з глини. На все Поділля славилися городоцькі гончарі. В особливій пошані була фабрика з оздоблення порцеляни, яку для художнього розпису привозили з Карлових Вар та Праги. Одночасно з ростом промисловості наприкінці XIX і на початку XX століть у Городку спостерігається пошвавлення в галузі просвіти. На кошти казни і місцевих жителів було збудовано школу і відкрито двокласне міністерське училище.

Кінець 20-х-30-х років — колективізація, голодомор, сталінські репресії — забрали життя сотень людей. Голод 1931-1933 рр. тут перенесли без масових жертв, хоча голодування не обминуло жодну сім'ю. Під час організованого радянською владою Голодомору 1932—1933 років померло щонайменше 62 жителі міста¹⁹. Чимало городчан дістало ярлики «ворогів народу», більшість з них безслідно пропала в сталінських гулагах. Про це нині нагадує Курган пам'яті, споруджений на західній околиці міста.

Закритий костел, як і всі інші храми Городка, а також дерев'яна синагога XVI ст. були знищені в одну ніч 1936 року.

Ось, як це згадував місцевий краєзнавець Володимир Малецький: «Серед ночі пролунала серія потужних вибухів. Ми дуже злякалися — думали, що почалася війна... Нас тоді постійно залякували, мовляв, скоро нападе Пілсудський. На ранок вся долина була, мов у густому тумані, — це був вапняковий пил від підірваних храмів та дим від спаленої синагоги...».

Німецька окупація тривала в Городку з 8 липня 1941 року до 25 березня 1944-го.

Городок, єврейський цвинтар. 2021 р.²⁰

¹⁹ Городок. Геоінформаційна система місць «Голодомор 1932—1933 років в Україні». Український інститут національної пам'яті.

²⁰ Світлина Дмитра Полюховича

Городок, синагога. 1930 р.²¹

Єврейська громада²²

За польською люстрацією 1784 р. у Городку було 186 єврейських будинків та мешкало 516 євреї. За переписом 1897 р. єврейське населення містечка становило 3194 осіб. За переписом 1923 р. - 1745 осіб.

У 1822 р. усі ремісники у містечку були євреї, з яких 289 перебували в цехах та 882 не перебували. В 1883 р. пивоварний завод у містечку належав євреїці Кац, у якої його орендувала Іта Зільберман.

У 1897р. в Городку проживало 3194 євреї (37% населення).

На початку ХХ ст. у Городку було 9 синагог та молитовних будинків, у тому числі відома з архівних фотографій дерев'яна синагога.

У 1907 р. у містечку працював млин, орендований Мандельблатом.

У 1913 р. євреям Городка належало близько 50 крамниць і магазинів, обидва лісові склади, обидва пивні склади, 2 з 3 млинів.

1916 року в містечку проживало близько 800 єврейських сімей.

У 1921 р. у містечку діяла єврейська школа з їдальнею для учнів.

²¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

²² Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Электронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том шестой. Гадассий — Данте (1910). — с. 806 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom06_1910_ocr.pdf; Юго-Западный отдел Российской Экспортной Палаты. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. Киев, 1913. С. 838. URL: http://history.org.ua/LiberUA/VesYugoZapKr_1913/VesYugoZapKr_1913.pdf; Баренбойм Георгий Древний Городок и его евреи. URL: <https://hesedbesht.org.ua/drevnij-gorodok-i-ego-evrei/>

Голокост²³

Єврейське населення міста становило 2329 осіб у 1939 році. Крім того, ще 1632 євреї проживали в селах Городоцького району.

Після вторгнення Німеччини до СРСР 22 червня 1941 року організованої евакуації населення з Городка не було. Кілька євреїв намагалися втекти з міста на конях та возах, але багатьох заскочив швидкий наступ німців і вони були змушені повернутися. Невідомо, скільки євреїв залишилося в Городку на початку окупації, але, ймовірно, їх було понад 1000.

Підрозділи 6-ї німецької армії окупували Городок до середини липня 1941 року. Спочатку містом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандантура), яка призначила місцеву українську поліцію. Невдовзі після прибуття німців вони створили в Городку гетто для євреїв. Частина міста була визначена виключно для євреїв, і місцева поліція змусила їх переселитися в цю територію.²⁴ Євреї були зобов'язані носити Зірку Давида та виконувати примусові роботи. Також була створена єврейська рада (юденрат).

У вересні 1941 року владу було передано німецькій цивільній адміністрації. Городок став районним центром у Ярмолинському районі, до якого також входили райони Сатанів, Міхальпіль та Ярмолинець. Регіональним комісаром у Ярмолинцях був камершафтсфюрер Ернст Мертес.²⁵

Євреїв із сусідніх сіл також звозили до Городоцького гетто, наприклад, із сіл Кузьмін (за 12 кілометрів) у жовтні 1941 року та Новий Швет, що на північ від Городка. За словами Євгенії Данціс, яка вижила, євреїв зосередили в одній зоні, але вона залишалася неогородженою. Примусова праця полягала в копанні канав. Євреям у гетто не давали їжі, але вони могли торгуватися з місцевими селянами. Цим займалися здебільшого діти, які таємно залишали гетто.²⁶ У якийсь момент 1942 року кілька груп євреїв було переведено з Городоцького гетто до табору примусових робіт у Лезнево.

Наприкінці жовтня 1942 року, за наказом гебітскомісара Мертеса, більшість євреїв, що залишилися з гетто в Городку (щонайменше 300 осіб), були зібрані та перевезені під пильною охороною вантажівкою до Ярмолинців силами жандармерії та української поліції²⁷. У Ярмолинцях усіх євреїв, зібраних з гебіту Ярмолинці, було ув'язнено в занедбаному комплексі бараків поблизу залізничної

²³ GORODOK. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1358-1359. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

²⁴ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), # 34283, свідчення Софії Вугман. The United States Holocaust Memorial Museum.

²⁵ BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року).

²⁶ VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), # 32340, свідчення Євгенії Данціс. The United States Holocaust Memorial Museum.; Вбивство євреїв з Городка та Кузьміна в Ярмолинцях. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YLbNzOiOIUs>

²⁷ BA- L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), В 162/5072, р. 434, заява Карла Фурхерта, 30 серпня 1962 року наводить цифру 300 євреїв у Городку, але це, ймовірно, занадто мало; VHF (Архів візуальної історії Фонду Шоа), # 32340 and 34283.

станції на кілька днів²⁸. Після прибуття загону поліції безпеки та СД зі Старокостянтинова під командуванням гауптшарфюрера СС Карла Графа євреїв розстрілювали групами у трьох ямах, підготовлених неподалік. Українська поліція була розміщена навколо місця страти, щоб ізолювати його та запобігти втечі в'язнів. Загалом протягом приблизно шести годин там було розстріляно близько 6400 євреїв²⁹.

За словами Євгенії Данціс, якій вдалося сховатися під час облави в Городку та знайти притулок у місцевих українців, близько 10 єврейських сімей (понад 100 євреїв) також пережили облаву та залишилися в Городку, ймовірно, залишилися живими, разом зі своїми сім'ями, як кваліфіковані робітники³⁰. З цих євреїв 87 було вбито в грудні 1942 року, а ще 16 – у січні 1943 року³¹.

Братська могила розстріляних євреїв з Ярмолінців та сусідніх містечок Фрампіля, Городка, Міхамполя, Сатанова.

²⁸ ДАРФ, 7021-64-818, С. 203. Див. також ВА-Л, В 162/5073

²⁹ ВА-Л (Філія Федерального архіву ВА-Л у Людвігсбурзі. Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), В 162/5071, С. 89–92, заява Вільгельма Курта Пауля Гроссе, 8 січня 1960 р.

³⁰ VHF(Архів візуальної історії Фонду Шоа) , # 32340. The United States Holocaust Memorial Museum.

³¹ ДАРФ (Державний архів Російської Федерації), 7021-64-796, С. 63–65.

Дунаївці, 1908 р.³³

Дунаївці — місто, центр Дунаєвецької міської громади у Кам'янець-Подільському районі.

Перша згадка про Дунаївці зустрічається 1403 року в реєстрі димів, як про село, що складалось з трьох частин і мало 72 дими. Спершу Дунаївці належало Великому князівству Литовському, а згодом Речі Посполитій. 1577 року Дунаївці перейшли у власність Ельжбети Лянцкоронської з роду магнатів Гербуртів — дружини галицького каштеляна Станіслава Лянцкоронського.

За проханням Ельжбети Лянцкоронської у 1592 році король Сигізмунд III Ваза надав Дунаївцям статус міста, магдебурзьке право і назвав його Дунайгородом (пол. Dunajgród).

За цим наказом король дозволив торговицю в місті— базари щочетверга і ярмарки у день Св. Іоана Хрестителя і в День Усіх Святих.

В 1629 році в Дунайгороді було вже 630 садиб та близько 3 тисяч мешканців.

³² Dunajowce // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1881. — Т. II. — S. 225. (пол.). URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_II/225; Енциклопедія українознавства: Словникова частина: [в 11 т.]/Наукове товариство імені Шевченка; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович.— Париж, Нью-Йорк, 1957. — Т. 2.. URK: <http://litopys.org.ua/encycl/euii057.htm>; Дунаївці. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г - Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України.— К.: В-во "Наукова думка", 2004. — С. 496. — 688 с.: іл. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/ehu/2.pdf>; Roman Aftanazy, Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej, wyd. drugie przejrane i uzupełnione, t. 9: Województwo podolskie, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1996, s. 74-78,

³³ URL: https://etoretro.ru/pic233845.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=2

За переписом 1909 року тут проживало 13 733 особи, з них 8966 євреїв, 2349 православних, 1266 лютеранів, 1188 католиків, 4 вірних Вірменської апостольської церкви. 1911 року в Дунаївцях налічувалося понад 13 тисяч жителів і 553 будинків.

В другій половині XVIII століття Дунаївці переходять із рук в руки різних польських власників. Близько 1782 року містечко перейшло до опіногурського старости Яна Красінського. Для розвитку ремесла і торгівлі він запросив колоністів з Німеччини, які були спеціалістами у виробництві сукна та іншої продукції. Перша фабрика з виробництва сукна вступила в дію у 1829 році.

Пік промислового піднесення припадає на 70-ті роки XIX століття, коли в місті діяло 54 фабрики і велася торгівля з Києвом, Москвою, Варшавою, Кишиневом, Харковом, Полтавою, Херсоном, Лодзю, Ярмолинцями.

У роки першої світової війни Дунаївці були прифронтовою зоною. Від початку грудня 1917 до січня 1918 року місто входило до складу Української Народної Республіки. Згодом влада у Дунаївцях змінювалась декілька разів, у тому числі українською вона була ще раз від 3 червня до грудня 1919 року.

Після поразки українських визвольних змагань (1917-1921 рр.) в містечку встановилась влада більшовиків – 16 листопада 1920 року Дунаївці зайняли частини 45-ї дивізії під командуванням Йони Якіра.

З 1932 року місто належало до Вінницької області, а з 1937 року – до Кам'янець-Подільської області (з 1954 року – Хмельницька область).

11 липня 1941 року Дунаївці захопили німецькі війська. Було утворено Дунаєвецький гебіт. Нацисти створили табір для військовополонених і гетто, куди зігнали єврейське населення міста та зі Смотрича, Шатави, Балина та інших населених пунктів.

Дунаївці, залізничний вокзал під час німецької окупації 1941-1944 рр.³⁴

³⁴ URL: https://etoretro.ru/pic122487.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=14

Дунаївці, торговиця. 1910 р.³⁵

Єврейська громада³⁶

У 1765 р. в Дунаївцях проживало 1129 євреїв, в 1847 р. – 2020, в 1908 р. – 8009 (59,5%), в 1910 р. – 9221 (70,7%), в 1926 р. – 5186 (60,5%), в 1939 р. – 4478 євреїв (68,2%).

Євреї жили у Дунаївцях з часів Речі Посполитої. У 17-18 ст. основні заняття єврейського населення – торгівля, оренда та ремесла (існували цехи ткачів, шевців, малярів та ін.).

З кінця 1820-х років Дунаївці — значний центр текстильної промисловості, де було зайнято багато євреїв. У середині 19 ст. набули поширення кравецький, шевський промисли, купець Ройтман відкрив у Дунаївцях тютюнову фабрику.

У 1847 в Дунаївцях було 2 синагоги, в 1871-1872 рр. придбано ділянку для єврейського цвинтаря.

У 1880-х роках. рабином у Дунаївцях був Шлойме Містечко.

У 1890 у Дунаївцях – 11 синагог, єврейська лікарня, богадільня, талмуд-тора, хедери. У 1899 євреї орендували цукробуряковий, рафінадний, винокурний, з 1907 — чавуноливарний заводи (серед робітників також було багато євреїв).

³⁵ URL: https://etoretro.ru/pic189174.htm?sort_field=image_date&sort=DESC&position=11

³⁶ Російська єврейська енциклопедія; DUNAEVTSY. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1356-1357. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Прокопчук В.С. Голокост на Дунаєвщині: 1941-1944 рр. // Матеріали Х-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції / редкол.: Винокур І.С. (відп. ред.), Баженов Л.В., Блажевич Ю.І. [та ін.]. – Кам'янець-Подільський: К-ПДПУ, 2000. – С. 55 – 62.

У 1903 відкрилося жіноче єврейське училище 3-го розряду Бурштатмана, у 1907 - чоловіче єврейське училище 2-го розряду А. Гусакова.

У 1906 євреям належали 2 друкарні, шкіряний завод, кілька сукняних фабрик та інші промислові підприємства, а також лавки, магазини, готелі, аптеки, книгарня, фотографія.

На початку 20 ст. у Дунаївцях виникли гурток Бунда та сіоністська група. У 1920-х роках у Дунаївцях діяли підпільні організації сіоністської молоді та «Ге-Халуц». У 1925 р. у Дунаївцях було зареєстровано 212 єврейських сімей, які бажали переселитися до сількогосподарчої артілі в Крим.

З 1931 діяла Дунаївецька єврейська селищна рада. У єврейському колгоспі в Дунаївцях в 1933 році працювало 362 євреї.

Дунаївці, синагога. 1930 р.³⁷

Голокост³⁸

Підрозділи 17-ї німецької армії захопили Дунаївці 10 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керувала німецька військова адміністрація, яка створила міську раду та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року владу передали німецькій цивільній адміністрації. Дунаївці стали адміністративним центром гебіту Дунаївці, до якого також входили села: Солобківці, Вінківці та Минківці. Гебітскомісаром був Gemeinschaftsführer Едуард Еггерс. Його помічником і начальником штабу був Роберт Горніг³⁹. У

³⁷ URL: <https://www.otkudarodom.ua/ru/dunaevcy>

³⁸ DUNAEVTSY. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1356-1357. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения Украины в 1941-1944 гг. Хроника событий. 1997 г. URL: http://history.org.ua/LiberUA/KruglovUnEvrNas_1997/KruglovUnEvrNas_1997.pdf

³⁹ BA- BL (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), BDC (Берлінський документальний центр), SSHO 2432 (колекції BDC, різні файли), Organisationsplan der besetzten Ostgebiete nach dem

Дунаєвцях також був пост німецької жандармерії, а загін української місцевої поліції (українська міліція) до 1942 року був перейменований на Шуцманшафт і підпорядкований жандармерії. Німці організували в Дунаєвцях короткострокові навчальні курси для добровольців, завербованих до місцевої поліції⁴⁰.

Антиєврейські акції в гебіті Дунаєвці здебільшого координувала команда поліції безпеки та СД з форпосту (Sipo-Aussendienststelle) у Кам'янці-Подільському. Цей загін був створений у травні 1942 року та очолював його гауптшарфюрер СС Андреас Фермер⁴¹. Німецька жандармерія та українська поліція, а також гебітскомісар Еггерс також брали участь у цих акціях.

Влітку та восени 1941 року, після німецької окупації Української РСР, у гебіті Дунаєвці було запроваджено низку антиєврейських заходів, включаючи клеймо, пограбування, побиття та примусову працю. Німецька влада створила Єврейську раду (юденрат), яка в документах Радянської надзвичайної державної комісії (ЧДК) називається самоврядною єврейською громадою. Одним із головних завдань юденрату було призначення євреїв на різні види важкої фізичної роботи для німців.

У лютому чи березні 1942 року групу єврейських чоловіків було призначено на роботу на залізничну станцію в Дунаївцях. З якоїсь причини ці чоловіки покинули свою роботу, що німці вважали актом саботажу. За наказом гебітскомісара німецька влада заарештувала 20 євреїв, щоб зробити з них приклад та перешкодити подальшим спробам саботажу чи опору. Одного із заарештованих було звільнено, але решту стратили: 1 було розстріляно під час спроби втечі, а 18 повісили, їхні тіла залишили висіти на п'ять днів, перш ніж німці дозволили членам єврейської ради поховати їх⁴².

Десь навесні 1942 року всіх євреїв змусили переїхати до гетто: окремої частини міста, яка була огорожена колючим дротом та охоронялася українською поліцією. На території гетто не було криниці, і єдиним способом для євреїв отримати воду було вийти з гетто з дозволу охоронців. Харчові пайки також були мінімальними. Євреїв щодня забирали під озброєною охороною місцева поліція на важкі примусові роботи⁴³.

8 травня 1942 року євреїв зібрали на подвір'ї Дунаєвецької машинно-тракторної станції (МТС), де зберігали сільськогосподарську техніку. Там німці

Stand vom 10. März 1942, hg. vom Chef der Ordnungspolizei, Berlin, March 13, 1942 (Організаційний план окупованих східних територій станом на 10 березня 1942 року, опублікований начальником поліції порядку, Берлін, 13 березня 1942 року.); BA- L (Філія Федерального архіву BA-L у Людвігсбурзі Зовнішня філія Німецького федерального архіву Людвігсбург), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR- Z 437/67, pp. 86– 94, closing report, April 15, 1970.

⁴⁰ Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, RG- 22.002M (ГАРФ), бобіна 2, 7021- 64- 798.

⁴¹ Після війни Фермер деякий час працював в кримінальній поліції в Дортмунді (Німеччина).

⁴² Вісник. Випуск 2, С. 57.. «Люди залишаються людьми. Свідчення очевидців» (Чернівці, 1992), датує цю подію листопадом 1941 рік; Детальні свідчення колишніх поліцейських у ДАРФ, 7021-64-798, вказують на лютий або березень 1942 року.

⁴³ Вісник. Випуск 2, с. 58; за словами Ельзи Екснер, геттоізації відбулася десь навесні 1942 року, тобто, ймовірно, до травневої акції. Вона також зазначає, що євреї вже жили в окремому кварталі міста, який не був огорожений, до геттоізації; див. BA-L, ZStL, II 204 AR-Z 437/67, Bd. I, с. 159–162, заява Ельзи Екснер, 14 липня 1971 року.

відібрали кількох «спеціалістів» (кравців, теслярів та інших) та тих, кого вважали придатними для важкої праці, і видали їм спеціальні перепустки. Решту, близько 2300 осіб, провели маршем за 4 кілометри на схід від міста до фосфорної шахти поблизу села Дем'янківці. Близько 300 з них, переважно дуже старих та дуже молодих, були розстріляні дорогою до шахти супроводжуваними їх ескортом місцевої поліції та жандармерії, коли вони намагалися втекти або не могли встигати за темпом маршу. Гебітскомісар Еггерс наказав усім євреям роздягнутися. Потім їх заганяли до шахти групами по 15 і більше осіб. Поліцейські били прикладами гвинтівок тих, хто чинив опір і не хотів заходити всередину. Постріли проводили по натовпу голих, беззахисних людей. Після того, як усі євреї опинилися в шахті, вхід підірвали. Ті, хто був усередині, помирали повільною, мученицькою смертю від задухи та голоду. Свідки згадують, що чули стогони та крики з шахти протягом п'яти днів після акції.

«Спеціалістів» серед євреїв Дунаївців, загалом близько 2000, перемістили назад до гетто. Деякі колишні поліцейські повідомляли, що частину євреїв (близько 500) тримали в Дунаєвецькій МТС, а інші (приблизно 1500) повернулися до гетто в місті. Спеціальна ділянка будинків на одній з вулиць Дунаєвець (ймовірно, ділянка або передмістя Дунаївців) була огорожена колючим дротом і постійно охоронялася групою з 10 місцевих поліцейських. Вдень євреїв вивозили на примусові роботи, а потім знову замикали вночі⁴⁴.

Ліквідацію гетто підготували та здійснили спільно поліція безпеки та СД з Кам'янця-Подільського, німецька жандармерія та українська поліція⁴⁵. Безпосередньо перед початком розстрілів 10 членів Кам'янець-Подільське гестапо разом з місцевою поліцією з Миньківського та Солобківського районів прибуло до міста. О 4:00 ранку 19 жовтня 1942 року начальник жандармерії Пуш зібрав поліцію та сили жандармерії та призначив їм ролі у знищенні євреїв⁴⁶. Через місцевого перекладача та поліцейського Білінського Пуш призначив охоронців, стрільців, конвою та тих, хто мав роздягати жертв та вести їх до ям. Після наради поліція оточила місто та обшукала горища, підвали та інші схованки в пошуках євреїв. Євреїв вивели з їхніх домівок на площу гетто та розбили на групи по 200-300 осіб. Потім їх супроводжували місцеві поліцейські до лісу Солоничник поблизу села Чаньківа, за 4 кілометри на захід від міста, де були викопані ями. Десять поліцейських вели євреїв групами до ям і роздягали їх догола. Дорослих стріляли в потилицю, а дітей поліція кидала живими в ями та розстрілювала гестапо. Єврейські жертви, що чекали, плакали та благали поліцію не вбивати їх, але всю групу з майже 2000 осіб розстріляли того дня та поховали у двох ямах⁴⁷.

⁴⁴ ДАРФ, 7021-64-798.

⁴⁵ ДАРФ, 7021-64-798, С. 108.

⁴⁶ BA-L (Німецький федеральний архів у Берліні-Ліхтерфельде), ZStL (Центральне управління федеральних судових адміністрацій, Людвігсбург (нині BA-L)), II 204 AR-Z 437/67, Bd. I, С. 86–94.

⁴⁷ Меморіальний музей Голокосту США, Вашингтон, округ Колумбія, РГ-22.002М (ГАРФ), кат. 2, 7021-9-798. Деякі свідчення очевидців, зібрані ЧГК, вказують на те, що 19 жовтня 1942 року було розстріляно до 5000 євреїв, але ця цифра може включати всіх євреїв Солобківців (близько 500) та Миньківців (2200), яких було вбито. А. Круглов, Катастрофа українських євреїв 1941–1944 рр.: Енциклопедичний довідник (Харків: «Каравелла», 2001), с. 109, наводить цифру близько 1820 жертв з дунаївського гетто.

Деяким євреям вдалося уникнути вбивств, переховуючись, і вони дожили до звільнення міста 31 березня 1944 року. Кілька українських жителів Дунаївців допомогли цим євреям вижити.

Післявоєнна ексгумація на піщаному кар'єрі, розташованому поруч із лісом, де знаходяться два масові поховання.⁴⁸

22

Перше масове поховання, розташоване в лісі на захід від Дунаївців, де, згідно з архівами, у жовтні 1942 року було вбито близько 2000-3000 євреїв.⁴⁹

⁴⁸ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/dunayivtsi-dunaivtsi-khmelnyskyi-ukraine.65>

⁴⁹ URL: <https://yahadmap.org/en/#village/dunayivtsi-dunaivtsi-khmelnyskyi-ukraine.65>

Миньківці, 1910 р.⁵¹

Минківці – село у Дунаєвецькій міській територіальній громаді Кам'янець-Подільського району.

Перші знахідки, що засвідчують постійне заселення людьми Миньковеччини, вчені археологи відносять до доби міді та датують їх IV—III тисячоліттям до нашої ери. Йдеться про старожитності Трипільської культури⁵².

У 1393 році великий литовський князь Вітовт вторгся на Поділля і розгромив останнього з Коріатовичів — князя Федора. Східну частину Поділля Вітовт залишив собі, а західну віддав своєму двоюрідному братові польському

⁵⁰ Mińkowce, mko rząd. nad rz. Uszycą, pow. uszycki // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wiek», 1885. — Т. VI. — С. 448—450. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_VI/448; Стефан Таранушенко "Пам'ятки архітектури Подільської губернії" Харків, 2013, вид-во Харківський приватний музей міської садиби, 436 с.; Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 11. Миддот — Община (1911). — С. 94 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911_ocr.pdf; Захар'єв В. Польський «батько» українського селянства та робітництва «Миньковецької держави»// Видатні поляки на Поділлі: колективна монографія.— Хмельницький, ХГПА.— 2016.- С.58-67.; Григоренко О. «Постать землевласника-реформатора Ігнатія Сцібор Мархоцького на тлі епохи». // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника: зб. наук. пр. — Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2017. — Т. 1. — С. 43. — 352 с. URL: http://muzeum.in.ua/files/images/book_muzeu_NaukoviPraci%201.pdf

⁵¹ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Mynk_star.jpg

⁵² Винокур І. С., Гуцал А. Ф., Пеняк С. І., Тимошук Б. О., Якубовський В. І. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, закарпатська області. — К.: Народна думка, 1984. — С.222.

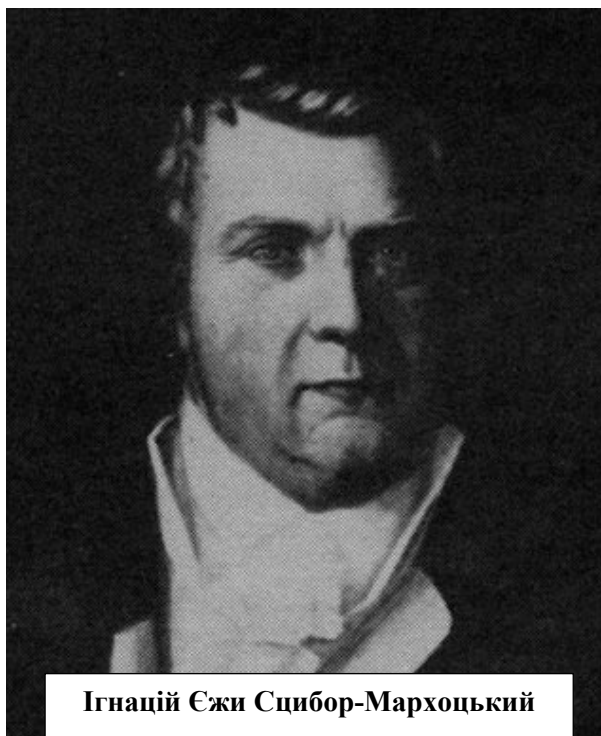
королю Ягайлові (Владиславові II). 20 жовтня 1407 року в містечку Добростан Ягайло видав грамоту на володіння Миньківцями.

У 1772 році Войцех Сцибор-Мархоцький купив Ярмолинецький ключ. У 1782 році обміняв Ярмолинці на Миньківці. Таким чином, Миньківці отримали нового власника — Войцеха Сцибора-Мархоцького, племінник якого Ігнацій Єжи Сцибор-Мархоцький створив Миньковецьку Державу. Саме ця самоназвана держава першою впровадила звільнення своїх селян від кріпосної залежності та дарувала їм особисту свободу. У період головування Ігнація, село відродилось і першим у Східній Європі позбулось кріпосницького ладу.

У Миньківцях відкриваються школа, аптека, суконна, паперова і каретна фабрики, виробництво анісової олії, цегельний і лакофарбовий заводи, два млини.

До містечка запрошують відомих лікарів, пише історик Антоній Юзеф Ролле у книжці *Hrabia Redux*. На прийоми до них приїжджають із далеких країв. Для пацієнтів будують готель. Під час епідемії чуми Мархоцький закуповує ліки й видає брошуру про способи боротьби із хворобою. Для сиріт зводять притулок, де їх навчають ремеслам.

1792-го запускають друкарню, одну з перших на Поділлі. Випускають класичну літературу, молитовники, псалми, книжки з юдейської етики та

Ігнацій Єжи Сцибор-Мархоцький

каббали, перші видання перекладів польською "Іліади" Гомера й "Гамлета" Шекспіра. Мархоцький видає свої розлогі проповіді. Щонеділі читає їх у храмах.

У Миньківцях були великі базари. У березні 1888 року влада розпорядилася перенести ярмарки з неділі на вівторок (відбувались кожні два тижні). Миньковеччина брала участь і у зовнішній торгівлі. Так, до Австро-Угорщини вивозили тютюн, яйця, сухофрукти.

Містечко мало самоврядування, бібліотеку з 2000 томів. Селяни отримали право на освіту і медицину. 1804 року прийняли «Статут землеробів». Замість панщини ввели систему грошових

виплат, а селяни могли перейти в міщанський статус. У Миньківцях працював монетний двір, що друкував банкноти з графською печаткою.

На початок 1926 року в містечку було 3425 осіб; із них чоловіків — 1635, жінок — 1790, у тому числі євреїв — 1284 особи. Єврейське населення від всієї кількості осіб становило 39 %.

Станом на 1930 рік Миньковецький район був розгалуженою економіко-географічною одиницею. Тут проживало 35619 жителів, у тому числі по трьох містечках — 3843.

Національний склад населення району був таким: українці — 28964 мешканці, євреї — 1199 мешканців, поляки — 1389 мешканців, росіяни — 160 мешканців, інші — 64 мешканця.

За переписом 1939 року в райцентрі Миньківці нарахувалось 3511 осіб, у тому числі 1296 мешканців єврейської національності⁵³.

11 липня 1941 року в Дунаївці увійшли угорські війська, а згодом — німецькі окупанти. 12 липня 1941 року ворог, наступаючи по автотрасі, зайняв Миньківці.

Ратуша, заїзд і житлова забудова. Миньківці, 1930 р.⁵⁴

Єврейська громада⁵⁵

Євреї прибули у Миньківці набагато пізніше, ніж у інших штетлах — приблизно першій половині 18 століття. Першу згадку громади виявлено у податкових документах Польського королівства за 1735 рік. За розміром сплаченого податку можна скласти уявлення про добробут громади. Сума, сплачена миньківчанами, була третьою за величиною із 37 громад Поділля.

⁵³ КІМДА. — Ф.1285. — Оп.1. — Спр.10, 43, 220, 317.

⁵⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд №278. Автор: Павло Жолтовський.

⁵⁵ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913) 16томів. Електронная библиотека Андрея Никитина-Перенского Том 11. Миддот — Община (1911). — С. 94 URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom11_1911__ocr.pdf; BenyaMin Lukin Jews — Subjects of the “Minkovtsy state” (on the history of Jewish book printing in Ukraine). URL: https://kehilalinks.jewishgen.org/minkovtsy/Jews%E2%80%93Subjects_Minkovtsy_state.pdf; Minkovitz (Yiddish) מינקאוויץ (їдиш). URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/minkovtsy/landmanshaften.html>

1765 року в містечку проживало 378 євреїв - 1% від загальної чисельності подільських євреїв. Зі сплаченої цього року загальної суми податку подільських громад у 28 000 злотих на частку Миньковець, за логікою, має припадати 280 злотих. Проте Ваад чотирьох земель встановив суму для Миньковецького кагалу в 600 злотих. Це свідчить про те, що добробут громади був дуже на хорошому рівні.

Євреї у Миньківцях займалися традиційними промислами: ремесла, торгівля, оренда пивоварні, млинів, корчем, заїзду. Окрім самого містечка, у володінні того ж господаря знаходилося 13 сіл, так званий "Миньковецький ключ", у яких також торговельно-економічне життя було зосереджено в руках євреїв.

Євреї біля синагоги (справа наліво): Бенні (син Нафталі), Мендель-годинникар, Соні Ліпес, Йосель?, Авраам Моше (син Аарона), Шолом-шойхет, Ехезкель-швець, Моті (син Нохума), Піня, син Хани-Ліби), Капіл (син Шолема), Ісроель Баднер, Єхль Пінес, Авраам (син Орці), Іце-тесляр, Цадік (син Ясьє-Нохума), Сендер (син рабина) та Мейєр (син Аківи-Лейба). До 1917 р.⁵⁶

Збереглася відомість 1764 року, де вказано кількість будинків у центрі містечка. Так, навколо Ринкової площі розташовувалися 25 єврейських будинків, в яких проживали найзаможніші городяни та керівництво громади. Окремо

⁵⁶ URL: <https://kehilalinks.jewishgen.org/minkovtsy/>

зазначається, що у всіх цих будинках знаходилися котли для виробництва алкоголю, і з них брався спеціальний "котловий" збір. Крім цих, на площу виходили 3 будинки міщан-неєвреїв та заїжджий двір, яким керували, як уже говорилося, також євреї. На самій площі розміщувалося 25 єврейських лавок. Ще 22 єврейські будинки, названі "потиличними", розміщувалися на периферійних вулицях навколо площі, але виходу на неї не мали. Проживали в них переважно ремісники. Неєврейські будинки розташовувалися в передмісті.

У 1776 році була збудована дерев'яна синагога, прикрашена традиційними розписами на біблійні та месіанські мотиви. Завдяки фотографу Павлу Жолтовському збереглися фотографії цієї синагоги.

І ось настав 1788 рік. Міньковицький ключ успадкував граф Ігнацій Сцібор Мархоцький. Це була інтелектуально розвинена людина, яка володіє декількома мовами, захоплюється ідеями Просвітництва. Єврейській громаді були надані широкі права, в яких євреї зрівнялися з іншими "громадянами".

Саме при Редуксі Мінківці стали найвідомішим та найуспішнішим на Поділлі центром єврейського друкарства. Мархоцький любив виступи, урочисті промови та всілякі проповіді. Для цих справ друкована продукція була просто необхідна, і в столиці ґрунтується власна друкарня, приїжджає на роботу професійний друкар. У своїй друкарні Ігнацій почав видавати законодавчі акти власного твору, релігійні проповіді, медичні керівництва та класичну художню літературу.

Природно, що місцеві євреї приєдналися до цього процесу. Перша єврейська друкарня відкрилася, ймовірно, в 1795 році, коли до Мінківців з обладнанням прибув друкар Ісхезкель з Межирова, де розташовувалася найперша єврейська друкарня Поділля. Власниками підприємства стали місцеві брати Йосеф і Мойше, які згодом отримав ім'я Мойше Мадпіс ("Друкар").

У 1801 р. Єхезкель повернувся до Межирова. Друкарня у Мінківцях закрилася, але через 2 роки, 1803-го, відкрилися одразу дві. Їхніми власниками стали Авром Мордехай із Межирова (брат Єхезкеля), і місцевий єврей Менехем Мендел. За кілька років тут з'явилася третя друкарня Хаїма бен Іцхака, яка видавала книги на івриті та ідиш. Мінківці стають найважливішим центром єврейського друкарства у регіоні.

Загалом у міньковецьких друкарнях було видано понад 40 книг – молитовники, мідраші, хасидська література та багато іншого. Якість видань була на найвищому рівні, друкарню рекомендували відомі єврейські авторитети, зокрема Леві Іцхак із Бердичева.

Видавнича справа у Мінківцях тривала 32 роки з короткою перервою – найбільший період із усіх 7 містечок Поділля, в яких існували єврейські друкарні. Трохи більше 1 книги на рік - підприємство явно не прибуткове, тому, ймовірно, друкарня спонсорувалася небайдужим до почестей Редукс. Зверніть увагу на напис у центрі, на самому видному місці титульного листа єврейського видання - "Друкарня міста Мінківці, володіння Ігнація Сцібора Мархоцького".

У 1921 у Мінківцях було створено колгосп «Зірка», членами якого стали багато євреїв-землеробів. В середині 1920-х рр. у Мінківцях діяли підпільні сіоністські організації (у т. ч. молодіжна «Ге-Халуц»).

З 1931 року Минківці – центр єврейської національної сільради Новоушицького району Вінницької області, з 1937 – Кам'янець-Подільської, з 1954 – Хмельницької областей.

Минківці, синагога. 1920-і рр.⁵⁷

Голокост⁵⁸

Німецькі збройні сили окупували село 12 липня 1941 року, через три тижні після вторгнення до Радянського Союзу 22 червня. За ці три тижні невеликій кількості євреїв вдалося евакуюватися на схід, а деякі чоловіки були призвані до Червоної Армії або добровільно пішли на військову службу. Водночас до села прибули деякі єврейські біженці.

У липні та серпні 1941 року селом керувала німецька військова комендатура (Ортскомандатура). Вона призначила сільського старосту та сформувала

⁵⁷ Фото Стефана Таранушенка і Павла Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва.

⁵⁸ MIN'KOVTSY. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1426-1427. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; The Encyclopedia of Jewish Life before and during the Holocaust (Jerusalem: Yad Vashem; New York: New York University Press, 2001), p. 826; Kaminitz- Podolsku-sevivatah: Sefer- zikaron li- kehilot Yisrael ba-'arim Kaminitz- Podolsk, Balin, Dunivits, Zamihov, Zvanits, Minkovits, Smotrits', Frampol, Kupin, Kiteygorod she- hushmedu bi- yeme ha- Sho'ah 'al- yede ha- Natsim bishenat 701/'arukh bi- yede (Tel Aviv: Irgun yots'e KamenetsPodolsk u-sevivatah be- Yisrael, 1965. URL: <https://www.yiddishbookcenter.org/collections/yizkor-books/yzk-nybc314200/rosen-avraham-bernshtain-kaminitz-podolsk-u-sevivatah-sefer-zikaron-li-kehilot-yisrael>; URL: <https://ia801705.us.archive.org/8/items/nybc314200/nybc314200.pdf>

допоміжні поліцейські сили. У вересні 1941 року повноваження було передано німецькій цивільній адміністрації. Мінківці стали районним центром у Дунаєвській області, яка, у свою чергу, входила до складу Генерального комісаріату Волинь та Поділля.

У липні та серпні 1941 року німецька військова влада запровадила в Мінківцях низку антиєврейських заходів: було створено юденрат; євреї повинні були носити розпізнавальні знаки із зіркою Давида; їх використовували для примусової праці, наприклад, для перенесення каміння; їм забороняли залишати село; їх систематично грабували, били та знущалися.

Згідно з «Енциклопедією єврейського життя», на початку серпня 1941 року всіх євреїв, які залишилися в селі, змусили переїхати до гетто⁵⁹. Євреїв з навколишніх сіл, а найімовірніше, і єврейських біженців, також зігнали до гетто.

Гетто проіснувало лише близько трьох тижнів; його ліквідували 30 серпня 1941 року, коли 320-й поліцейський батальйон (під командуванням майора поліції Курта Далла) розстріляв 2200 євреїв⁶⁰.

За словами місцевого свідка Івана Боднара, німецька та місцева поліція зібрали всіх євреїв на головній вулиці та супроводили їх до трьох великих ям, які були підготовлені неподалік. Там євреїв змусили роздягнутися та розстрілювали в ямах групами по 10-15 осіб. Місцеві поліцейські відігравали активну роль у розстрілі⁶¹.

Після акції українська поліція спіймала ще близько 70 євреїв, які переховувалися в різних місцях. За словами Боднара, цих євреїв не розстрілювали, а розмістили в одній будівлі, позначеній жовтою зіркою Давида на входних дверях, утворюючи мале гетто. Будівля не охоронялася, але всі євреї були зареєстровані та повинні були носити розпізнавальні знаки на грудях та спині. Деякі місцеві жителі таємно давали їжу євреям, які страждали від голоду⁶². Спочатку тих євреїв використовували для різних видів примусової праці, а потім їх відправили до дунаєвського гетто та розстріляли там у жовтні 1942 року разом з іншими євреями в цьому гетто⁶³.

⁵⁹ Spector and Wigoder, The Encyclopedia of Jewish Life, p. 826.

⁶⁰ ВНАР, Командування рейхсфюрера СС, Радіограма з HSSPF Russland Süd, № 56, 31 серпня 1941 р., опублікована в А. Круглов, ред., Збірник документів і матеріалів про знищення нацистами євреїв України в 1941–1944 рр. (Київ: Інститут юдаїки, 2002), с. 247. Згідно з документами ЧГК (ГАРФ, 7021-64-802, с. 88), 31 серпня 1941 року в Мінківцях було розстріляно 1840 осіб.

⁶¹ Архів Національного інституту пам'яті жертв нацизму та героїв Опору, Яд Вашем, Ізраїль. Свідок № 864, Іван Тимофійович Боднар (нар. 1924), 5 лютого 2009 року.

⁶² Там само.

⁶³ Spector and Wigoder, The Encyclopedia of Jewish Life, p. 826.

Старокостянтинів⁶⁴

Старокостянтинів, 1914 р.⁶⁵

Старокостянтинів — місто в Хмельницькому районі.

Місто належало до земель Болохівських князів, знаходилося на Чорному шляху.

Старокостянтинів заснований у 1525 році як село Колищенці (Колищенець), поселення вперше згадано в указі польського короля кременецькому старості від 5 березня 1505 року, щоб той «допустив Івана Лабунського до володіння селами Грибенинка, Сахнівці (зараз села в Хмельницькому районі) і Колищенці».

5 січня 1561 року нащадки Лабунського продали Колищенці князеві Костянтину-Василю Острозькому. За три місяці Острозький отримав від польського короля привілеї на право заснування міста, ярмарку та магдебурзького права для цього міста. У місті оселилися перші євреї.

У Старокостянтиніві знаходилися перевалкові склади товарів, які привозили сюди з Литви на Поділля та йшли на Туреччину, Волощину і навпаки.

⁶⁴Starokonstantynów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa : Druk «Wieku», 1890. — Т. XI. — S. 257. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_XI/257; Giżycki Jan Marek Antoni, “Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 guscinami,” *Цифрова колекція Національного університету "Києво-Могилянська академія"*, переглянуто: 13 листопада 2025 р. URL: <https://dlib.ukma.edu.ua/document/250>; URL Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884) / Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – 85 с. URL: <https://sk.vlasenko.net/zuts/index.html>; Теодорович Н. И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. — Почаев, 1894. URL: <https://sk.vlasenko.net/teodorovich.pdf>; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. Вінніпег: Тов-во «Волинь», 1986. Т. 2. – с. 398-400. – 578 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/StVol_1986/StVol_1986.pdf

⁶⁵ URL: <https://starkon.city/articles/150491/krokuyuchi-oleksandrivskoyu>

Старокостянтинів, костел св. Йоана Хрестителя 1916 р.⁶⁶

Слідом за Острозькою у 1599 році в Старокостянтиніві була заснована академія.

У 1571 році побудований замок та укріплення навколо міста. Навколо міста був насипаний земляний вал, укріплений колодами, зведені кам'яні вежі.

Місто ввійшло до складу Російської імперії в 1793 році.

1793–1804 рр. — місто як центр однойменного повіту входило до складу Подільського намісництва.

1804 р. — місто з повітом ввійшло до складу Волинської губернії.

У 1827 р. в Старокостянтиніві відбулося повстання євреїв проти закону, що зобов'язував деяких із них до 25-річної служби в царській армії.

Радянську владу остаточно встановлено в листопаді 1920 року, а 1923 року Старокостянтинів став районним центром.

У період гітлерівської окупації (8 липня 1941 – 9 березня 1944) в місті утворене гетто, табір для військовополонених.

Військовополонені табору утримувалися в приміщенні казарми, яка розташовувалася на території військового містечка. Казарма загороджувалася колючим дротом, охорону здійснювали німецькі солдати та шуцмани. Працювали полонені на будівництві та ремонті шосейних доріг, погрузці та перевезенні снарядів, цегли. Полонених годували баландою з проса, буряка та гнилої капусти, сурогатом хліба, а також продуктами, які приносили місцеві жителі. Одягнені вони були в зношену військову форму. Внаслідок поганого харчування та важкої праці в таборі вирували інфекційні хвороби, була висока смертність. Через відсутність медичного обслуговування наприкінці 1942 р. поширилася епідемія висипного тифу. Німці звезли в окрему казарму 800 хворих

⁶⁶ URL: <https://polona.pl/item-view/e6bf3819-eb83-4b88-a59e-c38a750c5075?page=0>

і їх спалили. Полонених постійно били, під час конвоювання тих, хто не міг самотійно пересуватися – розстрілювали. Всього було страчено, замордовано, заморено голодом 3000 осіб⁶⁷.

Старокостянтинів, 1914 р.

Єврейська громада⁶⁸

Євреї жили у Старокостянтиніві з кінця 16-го століття. У 1629 р. тут було 130 єврейських сімей (близько 25% загальної чисельності населення), і громада була другою за величиною на Волині.

⁶⁷ Подоляни в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) : збірник документів, матеріалів та світлин / [упоряд. : Байдич В.Г., Завальнюк О.М. Олійник Ю.В., Галатир В.В., Павлунішена Т.Д., Кримська О.М.]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2013. – С. 435. - 492 с. URL: <https://www.dahmo.gov.ua/pdf/nashivudania/2.pdf>

⁶⁸ Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона (1908—1913), 16 томів. Електронна бібліотека Андрея Никитина-Перенского, Том чотирнадцятий. Сараєво — Трани (1913). – С. 557-558. URL: https://imwerden.de/pdf/evreyskaya_entsyklopediya_tom14_1913__ocr.pdf; Рудницька Н. В. Соціально-економічні умови розвитку освіти євреїв Старокостянтинова і Старокостянтинівського повіту у XIX - на початку XX ст. URL: <https://eprints.zu.edu.ua/9973/1/%D0%A1%D0%BE%D1%86.%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD.%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%82.pdf>; Зуц Н. И. Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884) / Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – 85 с. URL: <https://sk.vlasenko.net/zuts/index.html>; Полюхович Д. Волинські витоки пролетарського вождя. URL: <https://zbruc.eu/node/77500>; Полюхович Д. Старокостянтинів: дивний погром і листування з Богом. URL: <https://zbruc.eu/node/76965>

У 1847 р. у громаді налічувалося 6611 євреїв, а в 1897 р. – 9212 (60,7% від кількості населення). Більшість місцевих євреїв були хасидами, послідовниками цадиків династій Чорнобиля та Садагори.

У 1911 році населення міста становило близько 20 000 осіб, у тому числі 11 800 євреїв.

Із встановленням Радянської влади на Волині 1920 р. єврейська громада була розпущена. До 1926 р. у місті було 6934 євреї (41,3% населення). Працювала середня школа з викладанням на ідиші.

Наприкінці 1931 р. у місті було 4837 євреїв (близько 33% населення), з яких понад чверть було позбавлено права голосу ("лишенці").

Згідно з переписом населення січня 1939 року, єврейське населення становило 6743 особи; євреї становили 31 відсоток від загальної чисельності населення.

Єврейська забудова Старокостянтинова. Початок XX ст.⁶⁹

Мойсей Бланк з Старокостянтинополя – особа в усіх сенсах цікава. Мойсей Іцкович Бланк остаточно розірвав з юдаїзмом. У січні 1835-го він перейшов у православ'я, ставши Дмитром Івановичем Бланком.

У вересні 1846 року він написав листа імператору Миколі I. У ньому експ-Мойсей дав цареві кілька порад на тему, як краще провадити асиміляцію євреїв. Зокрема, він запропонував заборонити їхнє національне вбрання, а головне – зобов'язати їх молитися в синагогах за російську імператорську родину.

У 1820 році Житомир відвідав відомий в імперії "експерт з єврейських справ", майбутній керуючий справами Єврейського комітету, сенатор Дмитрій

⁶⁹ URL: <https://zbruc.eu/node/77500>

Баранов. Особливою прихильністю до своїх “підопічних” сенатор не вирізнявся. Пану Бланку вдалося пробитися на особистий прийом до високого столичного гостя. Під час зустрічі він попросив сенатора сприяти переходу його синів у православ'я, а також у вступі до Медико-хірургічної академії в Петербурзі.

У травні 1820 року молодші Бланки охрестились у петербурзькій церкві Преподобного Сампсонія. Абель став Дмитром Дмитровичем, а Сруль – Олександром Дмитровичем. Сруль отримав нове ім'я на честь свого хрещеного батька графа Олександра Апраксіна, а по батькові – на честь хрещеного батька Абеля – сенатора Дмитра Баранова. За кілька місяців по тому, за вказівкою міністра освіти князя Олександра Голіцина, братів визначили вихованцями Медико-хірургічної академії, яку вони успішно закінчили 1824 року.

Незабаром брати поступили на службу до петербурзької поліції на посаду штаб-лікарів. У 1828 році Олександр Бланк одружився з Анною – донькою високого чиновника Івана Грошопфа. Вона народила йому сина Дмитра та доньок Анну, Любов, Катерину, Софію та Марію (майбутню матір Володимира Ульянова).

Олександр (Сруль) Бланк і його донька Марія (мати Леніна)

У 1827 році, коли було опубліковано наказ царя Миколи I про мобілізацію євреїв у російську армію, у Старокостянтиніві спалахнули серйозні заворушення.

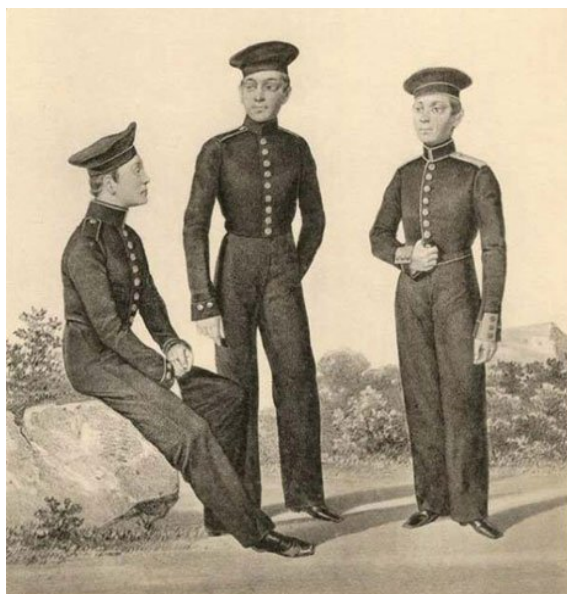
Коли оголосили царську волю, старокостянтинівські євреї кілька днів вичікували, марно сподіваючись, що керівники кагалу зберуть людей і оголосять (чи порадяться з усіма), як далі бути та що робити. Втім, кагальна верхівка не захотіла розмовляти з “плебсом”, що викликало обурення бідноти. Справа вихлюпнулася в масштабний погром, у ході якого було розграбовано та спалено

будинки та крамниці “кращих людей” єврейської громади. Можливо, це був єдиний в єврейській історії погром, де громили самі євреї.

Єврейський історик Фелікс Кандель стверджує, що після цих подій відбулися збори найповажніших хасидів, де ті довго міркували та дискутували на тему: що ж робити далі. Врешті вирішили, що тут допоможе лише найвища інстанція. Але як направити скаргу самому Господу, аби вона стовідсотково дійшла до адресата?

Хасиди вибрали з-поміж себе десять найправедніших мужів. Аби очиститися, ті цілий день провели в пості та молитвах, після чого провели обряд “зняття гріхів” з щойно померлого небіжчика, який мав зіграти роль “поштаря”. По тому тіло чоловіка поховали разом з написаним на пергаменті листом, у якому хасиди виклали весь свій біль та прохання врятувати їхніх дітей від служби у царському війську.

Очікували, що після того, як “поштар” передасть листа Всевишньому, він має наснитися комусь із членів старокостянтинівського кагалу й точно переказати відповідь Самого. Мабуть, лист до Бога таки не дійшов, бо відповіді на нього не було, і дітей у кантоністи далі забирали.

КАНТОНИСТЫ
Павловский и Артиллерийский батальоны,
в округе Военного поселения Павловск, 1836–1855.
1-й – Армейских Кавказских полков, 2-й – Уланских и Гусарских полков, и 3-й –
Конно-Артиллерийских батальонов.

ТРУБАЧЬ И КАНТОНИСТЫ
А. П. Копытов полков.
1815–1848.
№ 22

Кантоністи на російських гравюрах

Синагога⁷⁰

Велика єврейська синагога побудована дуже давно, але точно визначити час неможливо; переказ свідчить, що це була колись магометанська мечеть; що доводиться арабським написом, що є на одному з каменів, вставлених у стіну. Вона кілька разів горіла та стільки ж реставрувалася. Мала Синагога побудована одним багатим і побожним євреєм Янкелем Безімським у 1825 р. Обидві синагоги кам'яні, криті залізом.

⁷⁰ Зуц Н. И. Описание города Старокопстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884) / Н. И. Зуц. – Старокопстантинов, 1884. – 41 с. URL: <https://sk.vlasenko.net/zuts/index.html>

Велика Старокостянтинівська синагога, 1900 р.⁷¹

Велика синагога проіснувала століттями, поки не була закрита радянською владою в 1930-х роках і зруйнована під час Другої світової війни.

Фотографії Великої синагоги, зроблені під час етнографічних експедицій 1912-1914 років під керівництвом Шлойме Зайнвля Рапопорта, більш відомого як Ан-ський, стали візуальним свідченням життя єврейської громади.

Експедиції задокументували релігійне та культурне єврейське життя приблизно в 70 містах смуги осілости в Подільській, Київській та Волинській губерніях, включаючи Старокостянтинів.

Записи експедицій описують, що Пурім святкували в Старокостянтиніві протягом семи днів зі «спеціальною мегілою», в якій пояснювалося, як запобігти штурму міста.

Єврейські мешканці Старокостянтинова ховали Тори та інші священні книги у Великій синагозі, щоб захистити їх, коли місто було окуповане нацистською Німеччиною. Одну з Тор було перевезено для безпечного зберігання, як повідомляється, на Урал, оскільки насильство проти громади загострилося.

Після війни, коли єврейська громада Старокостянтинова була майже повністю знищена, Тору було перевезено до міста Дніпро, де сьогодні процвітає єврейська громада, а Тора використовується в синагозі «Золота Роза».

⁷¹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

Турбота, яка була докладена для забезпечення збереження Тори, свідчить про відданість мешканців Старокостянтинова єврейським традиціям навіть під час Голокосту.

Старокостянтинівська Велика синагога була зруйнована німцями під час Другої світової війни.

Велика Старокостянтинівська синагога, 1912 р.

Арон Кодеш у синагозі, 1912 р.⁷²

⁷² Світлина експедиції Ан-ського.

На цигарковій фабриці. Старокостянтинів, 1912 р.⁷³

Голокост⁷⁴

Після нападу нацистської Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року деякі єврейські чоловіки були призвані або пішли добровольцями до Червоної Армії, а інші євреї змогли евакуюватися до східних регіонів Радянського Союзу. Таким чином, на початку німецької окупації в місті залишилося близько 6000 євреїв.

Підрозділи 17-ї німецької армії окупували Старокостянтинів 8 липня 1941 року. У липні та серпні 1941 року містом керували кілька військових комендатур (Ortskommandanturen), які сформували місцеву адміністрацію та допоміжні поліцейські сили, набрані з місцевих жителів. У вересні 1941 року влада перейшла до німецької цивільної адміністрації. Старокостянтинів став адміністративним центром гебіту, до якого також входили Остропольські райони, Стара Синява, Полонне та Грицев. Загалом у районі проживало близько 200 000 мешканців і було 196 колгоспів. Комісаром району був регерунгсрат Шредер, якого пізніше замінив штандартенфюрер СА Курт Ролле. Керівником району жандармерії з весни 1942 року був лейтенант жандармерії Отто Гент. Під його командуванням перебували пости української поліції та жандармерії.

У травні 1942 року в Старокостянтиніві було створено форпост поліції безпеки (Sipo Aussendienststelle) на чолі з гауптшарфюрером СС Карлом Графом.

⁷³ Світлина експедиції Ан-ського.

⁷⁴ STAROKONSTANTINOV. Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B. P. 1474–1476. URL: https://www.ushmm.org/online/camps-ghettos-download/USHMM_Vol%202_PartB.pdf; Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине. – Запорожье: Премьер, 2004. – 208 с. URL: https://belousenko.de/books/publicism/kruglov_holocaust.pdf

Цей форпост проводив антиєврейські акції в 1942 році в районі Старокостянтинова, а також у прилеглих районах. Граф отримав наказ про проведення таких дій від командира ЗПО та СД (KdS) у Рівному, штурмбанфюрера СС доктора Пютца.

Влітку та восени 1941 року у Старокостянтинові було запроваджено низку антиєврейських заходів. Було створено Єврейську раду; євреїв зобов'язали носити відмінні символи (спочатку пов'язку із зіркою Давида; пізніше жовте коло, нашите на передній та задній частинах одягу); їх примушували до примусової праці; їм забороняли користуватися тротуарами.

У липні 1941 року, невдовзі після окупації міста, було розстріляно 20 євреїв. 3 серпня відбулася ще одна акція. Цього дня чотири роти 8-го піхотного полку СС, 1-ї бригади панцергренадерів СС заарештували в місті 1404 євреїв (812 жінок та 592 чоловіків), з яких 489 (302 чоловіки та 187 жінок) було розстріляно. Решту євреїв розділили на кілька груп для примусової праці.

Передбачуваний привід для цієї «відплати» описано у звіті айнзацгруп № 59: *«У Старокостянтинові... євреї займалися прибиранням казарм. Оскільки євреї останнім часом не з'являлися на роботу, військові частини вже були змушені рано вранці збирати єврейську робочу силу. Під час роботи євреї поводитися зухвало і навіть відмовлялися працювати. З приблизно 1000 євреїв, зайнятих у польових роботах, наступного дня на роботу з'явилося лише 70. Крім того, було виявлено акти саботажу збиральних машин. Юденрат навіть поширював чутки про наступ росіян, які євреї одразу ж використали як привід для публічних погроз та прокльонів українцям»*⁷⁵.

Однак, за словами єврея, який вижив, близько 1100 єврейських чоловіків і жінок було наказано зібратися, а потім перевезти до казарм. Тут їм призначили різні робочі завдання, а хворих (включаючи деяких, хто сподівався уникнути роботи, симулюючи хворобу) завантажили на 18 вантажівок і вивезли. Згодом стало відомо, що цих людей розстріляли в Новицькому лісі⁷⁶. Через два тижні, 18 серпня 1941 року, в Новицькому лісі було розстріляно ще приблизно 150 молодих єврейських чоловіків і жінок⁷⁷. Ще одна антиєврейська акція відбулася в місті 2 вересня 1941 року. Цього дня поліцейський батальйон 304, який перебував у місті з 21 серпня по 4 вересня, захопив і розстріляв щонайменше 500 євреїв⁷⁸.

⁷⁵ Меморіальний музей Голокосту США, RG-30, Асс.1999.А.0196 (Адміністрація національних архівів та документації США, Коледж-Парк, штат Меріленд (раніше NARS, Національна служба архівів та документації, та NARUS, Національний архів США) NARA, RG-242, T-175), бабіна 233, Звіт про подію в СРСР, № 59, 21 серпня 1941 року. Згідно зі звітом айнзацгруп, було розстріляно лише 438 осіб (300 єврейських чоловіків та 138 єврейських жінок).

⁷⁶ BA- L (Відділення Федерального архіву в Людвігсбурзі (Зовнішнє відділення Федерального архіву Німеччини), II 204 AR- Z 442/67, Bd. I, Галина М. Большовська, 29 березня 1973 р.

⁷⁷ Центральне управління, Дортмунд (Центральне управління з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Дортмунді) ZSSa-D, 45 Js 20/73, Abschlussverfügung, 10 серпня 1976 р. У звіті Надзвичайної державної комісії СРСР (НДК) від 11 березня 1944 р. зазначається, що 300 цивільних осіб було розстріляно поблизу лісу Нове Місто польовими підрозділами гестапо та СД у серпні 1941 р. (ДАХО, R683-2-42, с. 31–34); Переклад англійською мовою доступний у книзі А.Ф. Висоцького та ін., ред., Злочини нацистів в Україні, 1941–1944: Документи та матеріали (Київ: Видавництво «Наукова думка», 1987), С. 134–138.

⁷⁸ Див. вирок суду Галле від 26 жовтня 1978 року щодо трьох членів 304-го поліцейського батальйону,

Восени 1941 року, ймовірно, наприкінці вересня або на початку жовтня, у місті було створено гетто, в якому проживало близько 5000 осіб. Це перше гетто складалося з групи будинків, огорожених колючим дротом, які охороняла місцева поліція. Воно розташовувалося за середньою школою № 8 і простягалося до річки Ікопоть. Умови в гетто були дуже тісними: людям доводилося спати рядами на підлозі. В'язні гетто отримували мало їжі. Виходити з гетто дозволялося лише ремісникам, які носили чорну смугу на жовтих колах, щоб позначити цей привілей⁷⁹. На початку 1942 року гетто було перенесено до району вздовж вулиці Ізяслава, на дорозі до Шепетівки, недалеко від Новицького лісу. Тут було кілька старих єврейських будинків і кілька бараків. Нове гетто мало приблизно втричі більшу площу за старе; однак умови погіршилися, оскільки в'язні не отримували ні їжі, ні опалювальних матеріалів. Антисанітарні умови спричинили поширення хвороб. Росіянка, яка мала там близьких родичів, таємно провезла до гетто деякі медикаменти. Нове гетто також ретельніше охоронялося, що ускладнювало для євреїв незаконний обмін. Усередині знаходилися єврейські поліцейські сили, які носили пов'язки та кийки. Зовні за колючим дротом охороняла українська поліція⁸⁰.

Леа Плештін, 1870 року народження. Леа була вбита під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1943 рік. Дувід Пліщин, 1884 року народження. Дувіда вбили під час ШОА. Місце смерті: Новгородський ліс, 1942 рік.⁸¹

Безпосередньо перед 20 травня 1942 року німці вимагали від юденрату сплати «воєнного податку» у розмірі близько 10 кілограмів (22 фунтів) золота та

уринок опублікований у Олександра Круглова «Збірнику документів», с. 300.

⁷⁹ ВА-L, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, стор. 320-327, Александра А. Миснікова, 27 березня 1973 р.

⁸⁰ Там само, Bd. I, С. 246–250, Микола Бугайшук, березень 28, 1973; С. 262–266, Ювеналій Гуленко, 29 березня 1973 р.

⁸¹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/15530148>

30 кілограмів (66 фунтів) срібла⁸².1 Потім, також 20 травня 1942 року, було проведено ще одну акцію. Група ЗІПО та СД під керівництвом СС-гауптшарфюрера Графа, за допомогою німецької жандармерії та української поліції, розстріляла більшість євреїв з гетто, а також деяких євреїв, яких на той час привезли до Старокостянтинова з навколишніх районів. Цього дня було вбито близько 6500 людей. Євреїв зігнали до «червоних бараків» поблизу Машинно-тракторної станції (МТС), де було викопано рів. Кваліфікованих ремісників та їхні сім'ї розлучили та повернули до міста (деякі жили за межами гетто), а решту євреїв змусили лягти групами по 10 осіб у канаві, де Граф та ще один есесівець Вернер розстріляли їх з автоматів⁸³. Під час акції 20 травня євреїв з навколишніх сіл: Гриців, Острополя, Старої Синяви та Полонного були приведені до гетто. Єврейка, яка вижила, Анна Насарчук, згадує, як прибула до порожнього гетто разом з приблизно 400 іншими людьми з Острополя одразу після того, як попередніх в'язнів розстріляли. Німецький чиновник у гетто, Гедріх, попередив їх, що інших убили за відмову працювати та виконувати німецькі вказівки. Води в гетто не було, і людям дозволялося брати її з річки лише раз на день. Насарчук змушували прибирати німецькі бараки.

Соня Шкаф, 1926 року народження. Соня була вбита під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1942 рік.⁸⁴

Протягом літа в сусідньому Новицькому лісі часто відбувалися розстріли євреїв з гетто. За кілька тижнів до остаточної ліквідації гетто євреїв регулярно

⁸² Там само, Bd. I, С. 320–327, Миснікова, 27 березня 1973 р.

⁸³ ZSSSt-D (Центральне управління, Дортмунд (Центральне управління з розслідування злочинів націонал-соціалізму в Дортмунді), 45 Js 20/73, підсумковий звіт, 10 серпня, 1976 рік; Олександр Круглов, Енциклопедія Голокосту: Єврейська енциклопедія України (Київ: Єврейська Рада України, 2000), С. 182.

⁸⁴ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/photos/search-results/Starokostyantyniv?page=1>

збирали по неділях у колгоспі Жданова, де кількох людей публічно вбили як попередження. Однієї неділі, наприклад, 11 ймовірних диверсантів, усі неєвреї, були повішені разом з одним євреєм, який не з'явився на збори⁸⁵. Наприкінці листопада 1942 року гетто було повністю ліквідовано. Цього дня всіх євреїв у гетто вивели на поле поблизу Новицького лісу. Потім євреїв групами по 10 осіб відвели до ями за 300 метрів (328 ярдів). Їх змусили роздягнутися та лягти в ямі, а потім німецькі та українські поліцейські розстріляли їх з карабінів та автоматів. Розстрілом керував Граф. Український Шуцманшафтсбатальйон 101 також брав участь в операції, його члени, за наказом командира батальйону гауптмана Пауля Саліттера, оточили місце страти⁸⁶. Під час цієї акції було розстріляно приблизно 4000 людей⁸⁷. На місці страти Анна Насарчук впізнала іншу єврейську жінку зі свого села Чишники, яка намагалася втекти, але охоронці кордону застрелили її. Згодом Анна впала в могилу непритомною, не отримавши серйозних поранень. Після настання темряви вона втекла зі своєю дитиною, і їй навіть допоміг місцевий український поліцейський, якого вона переконала, що вона не єврейка і її заарештували помилково⁸⁸.

Братнє поховання євреїв, вбитих нацистами.

Загалом у Старокостянтинові протягом 1941 та 1942 років було вбито близько 11 000 євреїв. Командир 8-го піхотного полку СС, штандартенфюрер

⁸⁵ BA- L, II 204 AR-3 442/67, Bd. I, с. 328–340, Анна Насарчук, 28 березня 1973 р.

⁸⁶ ZSSSt- D, 45 Js 20/73, заключний звіт, 10 серпня, 1976 р. Більшість джерел вказують 28 листопада 1942 року як дату Акції, але деякі датують її безпосередньо перед або одразу після цього. Командиром місцевої української поліції в Старокостянтинові в цей час був Конончук; див. БА-Л, II 204 AR-3 442/67, Bd. I, стор. 358–362, Андрій Сагоруйко, 29 березня 1973 р.

⁸⁷ Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941-1945 рр.): зб. док. і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1969. – С. 76.– 416 с.

⁸⁸ BA-L, II 204 AR-Z 442/67, Bd. I, С. 320–327, Миснікова, 27 березня 1973 р.

СС Ганс-Вільгельм Сакс, командир 1-го батальйону цього полку, штурмбанфюрер СС Герман Шлейфенбаум, та командир 2-го батальйону цього полку, оберштурмбанфюрер СС Ервін Чоппе, були головними відповідальними за акцію 3 серпня 1941 року. Сакс був смертельно поранений у бою 19 серпня 1941 року; Шлейфенбаум помер 30 серпня 1943 року. Розслідування справи Чоппе в Німеччині було припинено після його смерті 21 серпня 1972 року. У 1970-х роках у колишній Німецькій Демократичній Республіці (НДР) кількох колишніх поліцейських 304-го поліцейського батальйону, які брали участь у вбивстві понад 500 євреїв у Старокостянтинові на початку вересня 1941 року, було визнано винними та засуджено. Гауптшарфюрер СС Граф, який був головним відповідальним за знищення євреїв міста в 1942 році, помер у Німеччині 19 листопада 1953 року.

Лоле Таксар.

Лоле була вбита під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1941 рік.⁸⁹

Єфім Штейнлухт

Єфима вбили під час ШОА. Місце смерті: Старокостянтинів, 1942 рік.⁹⁰

⁸⁹ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13963933>

⁹⁰ URL: <https://collections.yadvashem.org/en/names/13951388>